

Марина Анатоліївна Філіпович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-7184-3203

e-mail: marifil@ukr.net

Любов Андріївна Дубровіна,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

ВОРОГ ОЧИМА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КНИЖНИКА: ТАТАРИ ТА МОСКОВИТИ У «ВОЛИНСЬКОМУ КОРОТКОМУ ЛІТОПИСІ»

Мета роботи. З'ясувати, як автор регіонального українського літопису початку XVI століття зображує «чужих», а саме ворогів Великого князівства Литовського – татар і московитів, і в чому полягає відмінність між цими «чужими» для літописця. **Методологія.** Застосовано критичний, порівняльно-історичний методи, а також герменевтичний аналіз. **Наукова новизна.** Детально розглянуто принципи зображення «ворога» (татар та московитів) крізь призму «Волинського короткого літопису». **Висновки.** Автором «Волинського короткого

літопису» чітко вимальовується дистанція між «своїми» та «чужими» (татарами та московитами). Щодо татар розмежування «свій»–«чужий» знаходить утілення у протиставленні єдиновірні–іновірні. Причому православний вектор тут не є домінуючим: іновірним (мусульманам), виходячи з поточної ситуації (географії нападу), протистоять або християни, або православні воїни. Набіги татар сприймалися літописцем як «стихийне лихо» («Божа кара»), що спіткало землі Великого князівства Литовського та сусідніх з ним країн за гріхи християн.

Щодо московитів: до категорії «чужі» літописець відносить насамперед великого князя московського, а разом з ним «москвичів». Отже, цей ворог персоніфікований, має обличчя. Цей «чужий» переслідує мету захопити всі руські землі Великого князівства Литовського. Він сильний, підступний, такий, що не дотримується жодних правил, тобто ментально інак-

ший. Зауважимо, що принцип віри тут не спрацьовує (як у випадку з татарами), бо цей ворог єдиновірний, але такий, що зневажає людські та Божі закони.

Ключові слова: «Волинський короткий літопис», літописець, Волинь, Велике князівство Литовське, татари, московити, битва під Оршею, Костянтин Острозький.

Актуальність теми дослідження. Обрана тема є вельми актуальною, особливо в умовах агресивної війни, розв'язаної Росією проти України. Адже зовнішньополітична стратегія та методи ведення воєн ворогами-московитами, незважаючи на понад п'ятсот років, що відділяють нас від тогочасних подій, лишилися ті самі, про які пише автор українського місцевого літопису початку XVI століття.

На сьогодні текст «Волинського короткого літопису» вивчено недостатньо. Дослідників здебільшого цікавила сама пам'ятка, значно рідше її зміст, або надавалася перевага вивченню окремих частин літопису, зокрема «Сказанню про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (разом з похвалою/панегіриком князеві). Багато питань, пов'язаних з текстом «Волинського короткого літопису», лишаються наразі остаточно не розв'язаними або дискусійними, як-от проблема авторства, час написання, джерельна база, хронологічні межі його складових частин тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Літописну пам'ятку було впроваджено в науковий обіг у XIX столітті. Вона стала об'єктом вивчення дослідників давніх українських писемних пам'яток Ю. Тиховського [1], П. Владимірова [2], В. Арнаутова [3], які зробили низку важливих спостережень про мовні та правописні особливості літопису, його структуру та ймовірні джерела. Не оминув своєю увагою пам'ятку і М. Грушевський: його висновки про джерела, особу та світогляд літописця заслуговують на особливу увагу [4]. Радянська історіографія практично ігнорувала це джерело, що є цілком зрозумілим, зважаючи на політичні погляди автора «Волинського короткого літопису». Хоча друге життя в

1985 році йому подарув білоруський дослідник М. Улащик¹, розмістивши пам'ятку серед типологічно та структурно чужих для неї літописів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) [5, с. 118–127]. Сучасні українські історики віддають перевагу дослідженню складової частини «Волинського короткого літопису» – «Сказанню про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (або «Похвалі князю Костянтину Острозькому»), її структури та джерел (О. Русина) [6; 8]. Підсумки досліджень «Волинського короткого літопису» узагальнив у своїх студіях Ю. Мицик [9, с. 611]. Аналіз світогляду автора «Волинського короткого літопису» знаходимо в наукових працях В. Ульяновського [10; 11].

Мета дослідження. З'ясувати, як автор «Волинського короткого літопису» зображує «чужих», у даному випадку, ворогів – татар і московитів; і в чому полягає відмінність між цими «чужими» для літописця.

Виклад основного матеріалу. У 35 томі «Повного зібрання руських літописів» серед офіційних літописних пам'яток ВКЛ було надруковано регіональний літопис українського походження початку XVI століття [5, с. 118–127]. Укладач та редактор цього тому Микола Улащик назвав його «Волинський короткий літопис». На думку вченого, така назва краще відображала сутність літопису, оскільки його оригінальна частина була цілком присвячена подіям, що відбувалися на теренах Волині, на противагу попередній назві джерела – «Київський скорочений літопис» [5, с. 10]. Цю назву джерело отримало під час своєї першої публікації в 1836 р. (видана істориком-архівістом Михайлом Оболенським) [12, с. 157–159], хоча в ужитку таке найменування літопису було задовго до цього (ним оперував у своїх дослідженнях Микола Карамзін) [13, с. 33].

Зазначимо, що й назва «Волинський короткий літопис» теж вважається дослідниками умовною: вона добре пасує лише до комплексу «волинських» сюжетів за останні десятиліття XV століття [9; 6, с. 136]. Разом з тим у першій, компілятивній, частині літопису простежується

¹ У сучасній українській історіографії зустрічаємо закиди в бік М. Улащика в тому, що він опублікував «Волинський короткий літопис» серед «білорусько-литовських» літописних пам'яток [6, с. 135]. Але, зважаючи на складний життєвий шлях білоруського дослідника (був заарештований 4 рази – в 1930, 1932, 1941 та 1950 роках; йому було заборонено проживати в Білорусі) [7, с. 456–458], це може бути й не «дивна» помилка, а спеціально продуманий хід.

виразний інтерес до подій, пов'язаних зі Смоленськом. Смоленська сто-сується й фінальний запис другої, оригінальної, частини «Волинського короткого літопису» про взяття міста військом московського князя Василя Івановича в 1514 році (в літописі ця подія зафіксована під 1515 роком). «Смоленську» лінію підхоплює й заключна (третя) частина літопису про переможну битву литовсько-руського війська на чолі з великим гетьманом литовським князем Костянтином Острозьким над московитами під Оршею 8 вересня 1514 року (в літописі 1515 рік)² разом з похвалою (панегіриком) князеві.

Компілятивну частину літопису дослідники визначають як вибірку звісток з Новгородського п'ятого літопису 862–1461 років та літопису Авраамки [14, с. 300–301]. Друга та третя частини «Волинського короткого літопису» є цілком оригінальними.

Хронологічні рамки другої частини «Волинського короткого літопису» вчені окреслюють по-різному. Так, Микола Улащик в описі до літопису зазначив, що його верхня межа починається зі звістки під 1495 роком про напад татар на Волинську землю та завершується повідомленням про захоплення Смоленська військом великого князя московського Василя Івановича (під 1515 роком) [5, с. 10]. На думку Юрія Мицика, хронологічні рамки цієї частини літопису охоплюють 1487–1500 роки [9]. Михайло Грушевський бачив їх трохи ширшими – 1481–1500 роки [4, с. 198–199]. Такої ж думки дотримується й Олена Русина (за винятком запису про сонячне затемнення 1491 року, похідного з Толстовського списку літопису Авраамки) [6, с. 136].

Як було зазначено вище, у другій частині «Волинського короткого літопису» увага літописця прикута здебільшого до подій, що відбувалися на теренах Волині. Михайло Грушевський почув у ній «голос волинця», висловивши припущення, що в її основі «лежать записки, що

² Імовірно, літописець, датуючи ці події, перейняв іншу систему літочислення (вересневу), яка була в його джерелі. Зауважимо, що в московських літописних зводах XVI століття (Воскресенському та Никонівському літописах) розгорнута звістка про битву під Оршею читаємо під 7023 (1515 роком) (про захоплення Смоленська – під 7022 (1514 роком). М. Улащик, публікуючи рукопис у 35 томі «Повного зібрання руських літописів», виправив дату короткої звістки про захоплення міста Смоленськ, під якою вона міститься в рукопису (1515 рік), на 1514 рік.

походили з двору князів Острозьких» [4, с. 198–199]. Сучасні дослідники пов'язують створення «волинських» сюжетів з колом володимирського єпископа Вассіана (1486–1497 роки) [9, с. 611; 11, с. 231]. На думку Юрія Мицика, ним міг бути священник Володимирського Успенського кафедрального собору [9, с. 611].

Зауважимо, що текст «волинської» частини «живий», «емоційний». Автор був сучасником подій, що описуються. Він – типовий «волинець», і та сама яскраво виражена патріотична позиція, яку зазвичай відзначають дослідники, – його звичне світосприйняття. Знаходимо в тексті й «обмовку» (натяк) автора про свій соціальний статус. Описуючи втрати татар та волинців у сутичці під Брацлавом у 1497 році, літописець зазначив: «а всих их убито триста и сорок, а наших один человек и то от простых» [5, с. 124].

Похвала (панегірик) великому гетьману або «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» (далі – «Сказання») є логічним продовженням «Волинського короткого літопису», хоча й має свої правописні та мовні особливості [2, с. 139]. Усталеної назви в історичній літературі ця частина літопису не має. В рукопису міститься маргіналія «Се похвала гетману», яку можна вважати самоназвою заключної частини «Сказання» [12, с. 152].

Очевидно, що автор «Сказання», порівняно з «волинською» частиною літопису, є іншим. Більшість істориків уважають автора особою духовною [4, с. 208; 1, с. 371; 10, с. 8, 25; 15, с. 385]. Олена Русина висунула гіпотезу про те, що автором «Сказання» міг бути Данило Ходикін, син смоленського боярина Василя Ходикіна. Останнього дослідниця вважає причетним до створення й інших частин «Волинського короткого літопису» [8, с. 311–314]. Отже, проблема авторства лишається не розв'язаною. Незаперечним, на нашу думку, є те, що автор був православним патріотом своєї держави.

Так само не все є зрозумілим із часом написання тексту «Сказання». Вважається, що «Сказання» було приєднане до тексту «Волинського короткого літопису» не раніше 1515 року [9, с. 611; 11, с. 231], хоча в історичній літературі висловлюються думки і про більш пізній час написання пам'ятки. Так, Олена Русина висловила припущення, що текст пам'ятки було створено в 1522–1530 роках [6, с. 144; 8, с. 308–309]. На

думку білоруської дослідниці Альбіни Семенчук, «Сказання» побачило світ перед битвою з татарами на річці Ольшаниці, що відбулася в січні 1527 року [16, с. 73].

Принагідно зауважимо, що «Волинський короткий літопис» є частиною літописної збірки початку XVI століття, віднайдені в Супрасльському Благовіщенському монастирі (нині територія Польщі). В даний час рукопис перебуває в Російському державному архіві давніх актів у Москві (Ф. 181, оп. 1, № 21/26).

Об'єктом нашого дослідження є оригінальні частини «Волинського короткого літопису». В центрі уваги – образна система літописця, а саме конструювання образу «ворога» ВКЛ (і Волинської землі зокрема)³.

Ворог перший – татари (заволзькі, перекопські) та турки – «Степ». Їхній спосіб воєнної активності – грабіжницькі набіги на терени ВКЛ («приходиша татарове и с турки у Волынскую землю»). Напади здійснювалися з метою захоплення полону. В літописі також зафіксовано, що стосовно до мирного населення татари чинили насильство, руйнування, грабунок, убивства. Напади очолювали родичі кримського хана Менглі I Герая. Літописець повідомляє про 6 татарських набігів на Волинь, а також Поділля: 1491, 1495, 2 напади 1496, 2 напади 1497 років. Розглянемо ці повідомлення.

1491 рік – напад заволзьких татар на Волинську та польську землі, під час якого постраждало місто Володимир: «Володимери церкви Божии пожгли и великую церковь Пречистое мурованую и мѣсто, а людеи по мѣстом и по селом, и по дорогам без числа посекли и в полон побрали» [5, с. 122]. Біля Заслава «волынци з ляхи, Божиєю помощию и Пречисте Его Матере» [5, с. 122] побили татар та відібрали полон. На чолі волинців був староста луцький князь Семен Юрійович Гольшанський. Літописець зазначив, що «тогда невидимо [по]може Бог христианом над погаци [так у тексті. – Авт.], мало нечто наших убито, ниже и десяти, а их убитых поганцовъ 8000» [5, с. 122].

1495 рік – перекопські татари на чолі із сином Менглі I Герая здійснили напад на Волинську землю та «мало не добыша града Корца»

³ Далі аналізується та цитується текст «Волинського короткого літопису», надрукований у Т. 35 «Повного зібрання руських літописів» [5, с. 118–127].

[5, с. 123]. Татари були розбиті біля Корця литовсько-волинським військом («з литвою а з волынці») на чолі з луцьким старостою маршалком Волинської землі князем Семеном Юрійовичем Гольшанським [5, с. 123].

1496 рік – перекопські татари на чолі з синами Менглі I Герая та усією Перекопською ордою (автор підкреслює масштабність нападу) приходили на Волинську землю «и много зла сътвориша Волянської земли», зокрема спалили Жидичинський монастир Св. Миколая («церковь и монастырь Святого Николы в Жидычине съжгоша») [5, с. 123]. Оточене в Рівненському замку переважаючою силою татар волинське військо на чолі з луцьким старостою князем Семеном Гольшанським, володимирським намісником паном Василем Хребтовичем та князем Костянтином Острозьким змушене було капітулювати та виплатити викуп, дозволивши татарам відійти «с всѣм пленом <...> восвояси» [5, с. 123].

1496 рік (влітку) – спустошливий напад перекопських татар на чолі з племінником кримського хана Менглі I Герая Епончаком на Волинську землю та Польщу: «И плениша усю Волянскую землю мало не до конца, и Лядской земли немало и множество безчислено христиань плѣниша, а иных различными смертми умориша и возвратишася восвояси» [5, с. 123].

1497 рік (навесні) – татари і турки здійснили набіг на Волинь та дійшли до Кременця, «четыриста душъ плѣна воземши, возвратишася во своя». На зворотному шляху біля Полоного їх перехопив, розбив та відібрав полон князь Михайло Острозький «с своими людми» [5, с. 124].

1497 рік (влітку) – напад перекопських татар на Олевську та Мозирську волості. Їх наздогнали та вщент розбили князі Михайло та Костянтин Острозькі під Брацлавом («на Сороце реце, на Кошилавских селищах, а других верх Умы реки у могилы Петуховы»). Літописець зазначає, що в цій битві загинули царевич Акманлу та улан Мамиша Біру, а татар «убито триста и сорок, а наших один человек и то от простых» [5, с. 124].

Про перемоги волинців (або об'єднаного литовсько-руського, литовсько-польського війська за участю волинців) над татарами літописець розповідає піднесено та емоційно. Особливо це стосується подій, до яких були причетні князі роду Острозьких. Описуючи перемогу Михай-

ла та Костянтина Острозьких над перекопськими татарами 1497 року під Брацлавом, автор славить та благословляє князів: «Сим же правовѣрным княземь даруи, Господи, многолѣтное здравие и укрьпи десницу их и грозны их сотвори супостатом нашим» [5, с. 124].

У «Волинському короткому літописі» фіксуються і поразки «наших» від татар. Проте, як слушно відзначив Василь Ульяновський, таким подіям літописець «не задає тону “неслави”» [10, с. 17–18], пояснюючи невдачі мізерною кількістю руського війська (повідомлення про напад на Волинь та оточення татарами волинського війська в Рівненському замку 1496 року: «И выступиша множество татарь, и видѣвъ князь Семень, яко невъможно стати противу им, и възвратися в град») [5, с. 123] або апелюючи до Божої кари за гріхи християн (звістка про спустошливий напад татар на Волинську та Лядську землі 1496 року: «Богу попустившю грѣх ради наших») [5, с. 123].

Автор не стримує своїх почуттів, розповідаючи про подію, пов'язану з татарами, яка його найбільше вразила та шокувала: вбивство митрополита Київського та всієї Русі Макарія (Чорта): «Того же лѣта месяца мая у первыи день шестое недели по Велице дни, у понеделок, убили безбожны татарове перекопськыи преосвященнаго митрополита Киевского и всея Руси архиепископа Макария, пореклом Чорта, у селе Скриголовѣ на Бчичи реце, за пять миль от Мозыря. Ту его наганша не вѣдущю о них никомуждо, без вести увоидоша у землю и всѣх, еже с ним, побиша, а иных у плѣн побрали». Автор зазначає, що подій такого роду на теренах Русі до цього часу ніколи не було: «Никогда бо сие случися у Рускои земли преже сего, отнеле же и прияхом крещение, яко нынѣ сотворися тому архиерею Божию от поганых» [5, с. 124].

Перерахуємо епітети, якими літописець позначає татар: «поганци», «поганыи», «половци», «агаряны», «окаяныи агаряны», «языки агаряньския», «чада агаряньския», «безбожны агаряны»; «проливаючи кров их бесурменскую» (останній – зі «Сказання»). Такі позначення в цілому демонструють іновірність ворога.

Татарам протистоять: «наши», «христианы», якщо напад було здійснено на Волинську та польські землі і татарам чинили опір волинці та ляхи («Тогда невидимо може Бог христианом над погаци»), та «наши», «православныи», «правовѣрныи князи», якщо напад було скоєно

на Волинську землю або Поділля і татарам опиралися місцеві військово-ві загони («победу дарова православным единого лѣта над безбожными агаряны»). Можливо, літописець усвідомлював і підкреслював цей момент.

Наступний ворог – «москвич». Їхні керманічі: великі князі московські Іван III Васильович (1462–1505), Василь III Іванович (1505–1533). Спосіб військових виправ москвичів: неочікувані напади на землі ВКЛ без оголошення війни («без вести»), з раптовим розірванням мирного договору («преступив докончание и крестное свое целование»). Мета москвичів: відібрати у ВКЛ усі руські землі – «побра великий князь Иван Василевич московский города литовский» [5, с. 125]; «некоторые города, очину и дѣдину великаго славнаго господаря Жикгимонта <...> почал поседати» [5, с. 125]. Їхні напади супроводжувалися вбивствами, насиллям, пограбуванням мирного населення. Так, автор «Сказання» зазначає, що Костянтин Острозький своєю перемогою в битві під Оршею «напрѣвѣи церкви Божьи христьянський и многих мужей и жон от их (московитів. – *Авт.*) насилуванья оборонил» [5, с. 126].

У «Волинському короткому літописі» знайшли відображення події, що хронологічно охоплюють декілька етапів тривалого воєнного конфлікту між ВКЛ та Московією (з огляду на сучасну періодизацію воєн між ВКЛ та Московським князівством): 1487–1494, 1500–1503, а також 1512–1522 років. Розглянемо ці повідомлення.

Під 1493–1494 роками літописець зафіксував події, які відбувалися в межах певного етапу московсько-литовсько-руської війни, в 1487–1494 роках (у сучасній історичній літературі цей етап називають «Прикордонною» або «Дивною», «Хитрою» і навіть «Підлою» війною). В літописі знаходимо повідомлення про захоплення москвичами Вяземського князівства (входило до складу Смоленської землі), а також міст (або верховських князівств) Чернігово-Сіверської землі, зокрема Серпейська та Мезецька. Літописець розповідає, що московитами були полонені та ув'язнені в Москві смоленські князі та бояри, зокрема вяземський князь Михайло Дмитрович. Автор підсумовує, що «оттолѣ наччаша москвичи владѣти Вяземскою землею», зазначивши, що цим подіям передувала зрада та перехід на бік Москви зі своїми вотчинами

частини верховських князів⁴ – Воротинських, Меzeцьких, Одоєвських, Бельовських: «а преже того отступиша от Великаго князяжества Литовскаго к Москвѣ и своими города князи Воротынскыи и Одоевскыи, Белѣвскыи, Перемышльскыи, Мезоцкыи» [5, с. 122].

Під 1494 роком у літописі повідомляється про шлюб між великим князем литовським Олександром та Оленою, донькою московського князя Івана Васильовича, а також згадується про те, що між сторонами конфлікту – ВКЛ та Московією було укладено «докончанье», зміст якого літописець не розкриває. Так званий «Вічний мир» було укладено не на користь ВКЛ, яке погоджувалося на входження до Московського князівства Новгород, Пскова, Твері та Рязані, а також частини верховських князівств, а Москва визнавала, що Смоленськ і Брянськ належать ВКЛ. Для укладення миру великий князь литовський мав одружитися на доньці московського князя. В пам'ятках московського літописання XVI століття (Воскресенський, Никонівський літописи) знаходимо більш детальну інформацію про мирну угоду між ВКЛ та Московією: «и городовъ отступишася великому князю: Вязмы, и Серпѣска, и Мѣзечска, и Воротынска, и Одоева, и иных по Угру по рѣку» [17, с. 228; 18, с. 238].

Зауважимо, що з цими подіями безпосередньо пов'язаний напад татар на Волинь у 1491 році, про що є відповідна згадка в літописі, яку ми розглядали вище (а також інші татарські набіги на землі ВКЛ, про які літописець не повідомляє). Адже в цій війні кримський хан Менглі I Герай був союзником Івана III [5, с. 122].

«Вічний мир» тривав недовго, і вже під 1500 роком читаємо у «Волинському короткому літописі» повідомлення про захоплення військом московським міст Чернігівської землі: «Того же лѣта побра великии князь Иван Василевич московскыи города литовскыи не сам, но люди свои посылаше, многыи силы, без вести, и взя грады Мцѣнеск, Любутеск, Брянск, Трубоческ, Новгородок Сѣверскыи, Радогощъ, Почонон, Гомен, Стародуб, Чернигов». І знов літописець зазначив, що цим подіям передувала зрада та втеча до Москви князя Семена Івановича

⁴ Верховські князі – спільна назва князівських родів, які беруть початок від чернігівського князя Михайла Всеволодовича; мали володіння у верхів'ях Оки. Входили до складу Чернігівської землі.

Більського (Бельського), який «измѣнив целование», «предасть» з містами Рильськ, Дорогобуж та Мглин [5, с. 125].

У літописі міститься інформація про початки московсько-литовської війни 1500–1503 років та відсутні повідомлення про наступні події. Друга («волинська») частина «Волинського короткого літопису» переривається на 1500 році, і далі записи регулярно літописцем не ведуться⁵, про що свідчить і подальша структура літопису – між звісткою 1500 року і повідомленням 1515 року про захоплення Смоленська три звістки 1449, 1483 та 1492 років, які є вставками з інших літописних джерел. Але 14 липня 1500 року відбулася подія, якій чомусь не знайшлося місце у «Волинському короткому літописі», – битва на р. Відроші (басейн Дніпра) між литовсько-руським військом під командуванням князя Костянтина Острозького та значно більшим московським військом на чолі з князем Данилою Щеням. Ця битва завершилася поразкою ВКЛ та полоненням Острозького. Чому літописець не згадує про ці події, ми можемо лише здогадуватися. Так, він міг навмисно упустити всі негативні звістки про князя Костянтина Острозького або на той час взагалі не володіти інформацією про ці події.

Під 1515 роком читаємо подвійне повідомлення (коротке та розгорнуте) про взяття московським князем Василем Івановичем міста Смоленськ та про переможну битву литовсько-руського війська під командуванням князя Костянтина Острозького під Оршею, навколо якої й побудований текст «Сказання».

Велична постать князя Костянтина Острозького не є об'єктом нашого дослідження. Ми ж відзначимо кілька цікавих моментів зі «Сказання», що стосуються нашої теми, – як саме зображує літописець князя московського Василя Івановича та короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I Старого; московитів та військо ВКЛ на чолі з гетьманом Костянтином Острозьким.

Отже, московський князь («великий князь Василь московський») – «сильний пан», «недруг», «неприятель», який «преступив dokonчание и крестное свое цѣлование от меншаго на бльшее зло подвигнулся,

⁵ У «Волинському короткому літописі» ми не знайдемо інформацію про війну 1507–1508 років та початки «Десятилітньої війни» між князівством Московським та ВКЛ 1512–1522 років.

имѣя ненасытнѹю утробу лихоимѣниа <...> бо нет пушаго человеку как възделене чужого имѣниа» [5, с. 125]. Літописець, посилаючись на слова римського історика Луція Аннея Флора («Фролосо»), порівнює московського князя з Антиохом, який був переможений вірменським царем Тигранісом (до якого літописець уподібнює князя Костянтина Острозького): «Пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклься с Антиохом и измог воиско его и самого из града выгнал, Антиоху же бѣжавшу пред ним в Перскую сторону». Тако и ты, честная и вѣлеумная главо (про К. Острозького. – *Авт.*), сѣтвори сѣчу з великим князем Васильем московским и побил воиско людеи его и самого выгнал з града Смоленска» [5, с. 126].

Сигізмунда I Старого автор «Сказання» наділяє шанобливо-позитивними якостями: «великий славний господарь», «великий король», «великославний король», який, на противагу московському князю, «свою правду держал ему непорушно и невыступно в всем» [5, с. 125].

Згадуючи військо московське, автор підкреслює його багаточисельність: «много множества людеи великого князя московского»; «великое множество людеи неприятѣльских», «сила великая московская». Натомість їм протистоять хоробрі воїни литовські і руські, «великии вдатнии витязи литовскийи», «великомногоможныйи вои литовскийи», «храбрые рыцери оные вдатнии витязи». Автор порівнює їх з воїнами Олександра Македонського та лицарями о. Родос: «уподобилися есте своим мужством храбрым макидоняном»; «прировнани есте великим, храбрым рыцерем славнаго града Родоса». Літописець зазначає, що військо під командуванням Костянтина Острозького діяло «яко одны», не забуваючи відзначити і роль коронного війська польського («з «пособию великославных и шляхотных рыцереи вдатных панов поляков посполите»).

На переконання літописця, Бог та «правда» були на боці ВКЛ («возма Бога на помоч»). Для підтвердження своїх думок («Мнѣ ся грѣшному видить: ныне все то ся стало великому князю Василю московскому») автор цитує Святе Письмо та твори Отців Церкви, вбачаючи в них пророцтво щодо безсумнівної поразки князя московського [5, с. 126].

Принагідно зауважимо, що в пам'ятках московського літописання XVI століття читаємо викривлену версію цих подій (взяття Смоленська і битву під Оршею). Захоплені мешканці Смоленська «аки братія

єдиновѣрній» радіють «побѣдоносному кресту и благовѣрному православному великому государю», «своему истинному пастырю и учителю православному великому государю», який звільнив їх від «злыя Латынскія прелести и насилія» [17, с. 256]. Сигізмунд I Старий у московських літописах – «недруг», а Костянтин Острозький – «безбожний же Острожской, государьской измѣнникъ»⁶ [17, с. 257, 258]. Промосковські літописці абсолютно нівелюють значення Оршанської битви, наголошуючи, що і саме місце битви було «незручним» для московського війська («а мѣсто пришло тѣсно»), пишучи про значні втрати з обох сторін («много людей на обѣ стороны паде»; «а королевыхъ людей на томъ бою много же паде») [17, с. 258].

Автор «Сказання», славлячи князя Костянтина Острозького, трохи прикрашував дійсність, пишучи про те, що гетьман вигнав князя московського зі Смоленська: «сѣтвори сѣчу з великимъ князем Васильем московским и побил воиско люди его и самого выгнал з града Смоленська» [5, с. 126]. Тоді як московський літописець усіляко намагається принизити та очорнити Острозького: «у града Смоленска не успѣвъ нижтоже възвратися сѣ великимъ срамомъ, абіе же изъ града вышедше многіе люди, и Литовскихі людей многіх побіиша, а иныхъ панскихъ дѣтей и гетмановъ поимаша, а князь Костянтинъ побѣже, многіе возы и телѣги сѣ скарбомъ оставивше» [17, с. 258].

Наукова новизна. Крізь призму українського «Волинського короткого літопису», регіонального літопису початку XVI століття, детально розглянуто принципи та особливості зображення ворогів Великого князівства Литовського – татар і московитів.

Висновки. Отже, літописцем чітко вимальовується дистанція між «своїми» («наші») та «чужими» – татарами та москвичами. Автор «Сказання» рішучо закликає князя Костянтина Острозького «абы побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую» так само, як і московитів.

⁶ Про вимушену присягу князя Костянтина Острозького під час його перебування в московському полоні князю Василю III, «звільнення» Острозького від присяги та тлумачення такого вчинку князя див. у монографії В. Ульяновського «“Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький». Острог, 2009. [10, с. 24–28].

Стосовно татар розмежування «свій»—«чужий» знаходить утілення у протиставленні єдиновірні—іновірні. На нашу думку, православний вектор тут не є домінуючим: іновірним (мусульманам), виходячи з поточної ситуації (географії нападу), протистоять або християни, або православні воїни. Напади татар сприймалися літописцем як «стихийне лихо» («Божа кара»), що спіткало землі ВКЛ та сусідніх з ним країн за гріхи християн (таке сприйняття сягає корінням часів монгольської навали на терени Київської держави).

До категорії «чужі» літописець відносить насамперед великого князя московського (цей ворог персоніфікований, має обличчя – Іван III, Василь III), а разом з ним москвичів. Цей «чужий» має на меті загарбання земель ВКЛ. Він сильний, підступний, такий, що не дотримується жодних правил, тобто ментально інакший. Зауважимо, що принцип віри тут не спрацьовує, бо цей ворог єдиновірний, але нехтує людськими та Божими законами.

Перспективи подальших досліджень. Ми розглянули, як зображує ворогів ВКЛ автор одного місцевого літопису. Детальний аналіз проблеми сприйняття «чужого» та «ворожого» потребує більш ґрунтовного дослідження, зокрема розгляду в такому ключі інших регіональних українських літописів (Київського літопису першої чверті XVII століття, Густинського, Львівського, Острозького літописів); огляду подій, що мали місце у «Волинському короткому літописі», в літописах Великого князівства Литовського; уважного вивчення московських літописних компіляцій XVI століття, де представлено «інакший» погляд на вищезазначені події, а також інших наративних джерел іноземного походження тощо.

Список використаних джерел

1. Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. 1883. № 9. С. 364–374.
2. Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 101–139.
3. Арнаут В. А. «Киевская летопись» Супрасльського сборника (к вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словестности имп. Академии наук. Санкт-Петербург, 1901. Т. XIV. Кн. 3. С. 1–34.

4. Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1 / упоряд. та приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1995. 256 с.
5. Полное собрание русских летописей. Т. 35 Летописи белорусско-литовские / ред. изд. Н. Н. Улащик. Москва : Наука, 1980. 306 с.
6. Русина О. В. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 133–149.
7. Жарких М. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. Київ, 2016. 467 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013000>
8. Русина О. В. Супрасльська обитель на перехресті культур: українські аспекти (XVI ст.) // Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2020. С. 286–316.
9. Мицик Ю. А. Волинський короткий літопис // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
10. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький : монографія. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. Вип. 2. 168 с.
11. Ульяновский В. И. Украинские летописи начала XVI – первой половины XVII в.: надрегиональное в региональных нарративах // Нарративы Руси конца XVI – середины XVIII в.: в поисках своей истории / отв. сост., отв. ред. серии А. В. Доронин. Москва : Полит. энциклопедия, 2018. С. 229–260.
12. Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи / трудами кн. М. А. Оболенского. Москва : в Синодальной типогр., 1836. XXV, 172, 32 с., 2 л. факс.
13. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. Т. 7. Санкт-Петербург : в типогр. Н. Греча, 1819. 235, [1], 109, [3] с.
14. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. 325 с.
15. Чамярыцкі В. Валынскі кароткі летапіс // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. Т. 1 : Абаленскі – Кадэнцыя / рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. С. 385.
16. Siemianczuk A. Latorpisy o bitwie pod Orszą // Mowią wieku. 2014. № 9 (656). S. 68–73.

17. Полное собрание русских летописей. Т. 8. VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Санктпетербург : в Типогр. Эдуарда Праца, 1859. 303 с.
18. Полное собрание русских летописей. Т. 12. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. Санкт-Петербург : Типогр. И. П. Скороходова, 1901. 267 с.

Maryna Filipovych

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-7184-3203

e-mail: marifil@ukr.net

Liubov Dubrovina

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

The enemy through the eyes of a medieval scribe: Tatars and Moskovyty in the "Volyn short chronicle"

The goal of the research. To find out how the author of the regional Ukrainian chronicle at the beginning of the 16th century depicts "strangers", who are the enemies of the Grand Duchy of Lithuania – Tatars and Moskovyty, and what the difference is between these "strangers" for the chronicler. **Methodology.** Critical, comparative-historical methods, as well as hermeneutic analysis are applied. **Scientific novelty.** The principles of depicting the "enemy" (Tatars and Moskovyty) through the prism of the «Volyn short chronicle» are considered in detail. **Conclusions.** The author of the "Volyn short chronicle" clearly outlines the distance between "own" and "aliens" – Tatars and Moskovyty. Regarding the Tatars, the distinction between "own" and "alien" is embodied in the opposition of the same faith – other faiths. Moreover, the Orthodox vector is not dominant here: adherents of different faith (Muslims), based on the current situation and the geography of the attack, are opposed by either Christians or Orthodox soldiers. The Tatar raids were perceived by the chronicler as a "natural disaster" ("God's punishment"), which befell the lands of the Grand Duchy of Lithuania and neighboring countries for the sins of Christians. Regarding Moskovyty: the chronicler includes, first of all, the Grand Duke of Moskva, and together with him "Moskovyty" in the category of "foreigners". Hence,

this enemy is personified, has a face. This "stranger" pursues the goal of seizing all the Ruski lands of the Grand Duchy of Lithuania. He is strong, insidious, and he does not follow any rules. Therefore, he is mentally different. Note that the principle of faith does not work here (as in the case of the Tatars), because this enemy is monotheistic, but one that neglects human and God's laws.

Key words: "Volyn short chronicle", chronicler, Volyn, Grand Duchy of Lithuania, Tatars, Moskovyty, Battle of Orsha, Konstantyn Ostrozkyi.

*Стаття підготовлена 22 грудня 2022 року;
подана до друку 5 січня 2023 року.*